

STEFAN BRINK

*Hälsingelagens ställning
mellan väst och syd, och mellan kung,
kyrka och lokala traditioner*

HÄLSINGELAGEN (HL) HAR INTE TILLDRAGIT sig många forskares intresse genom åren. Endast enstaka artiklar går att påträffa, som behandlar denna landskapslag. Två översättningar av lagen finns, en av Johannes Kjellström från 1909 och en av Elias Wessén från 1940, härutöver finns en filologisk doktorsavhandling av O.F. Hultman från 1908 om språket i den handskrift vi äger av lagen. Jag tror att det är allt. Anledningen till denna styvmoderliga behandling torde vara vetenskapen att Hälsingelagen i sin nuvarande, eller rättare dåvarande, utformning är baserad på Upplandslagen, eller bättre, är avhängig den senare, där redaktören eller redaktörerna har använt sig av Upplandslagen när man redigerat och skrivit ned Hälsingelagen. Några har menat att Hälsingelagen helt enkelt endast är en redaktion av Upplandslagen – vilket är fel – varför den antagligen inte ansetts så intressant att beforska. Som jag hoppas kunna visa i detta föredrag är dock en sådan utgångspunkt synnerligen oklok. Och det särskilt om man vill utröna hur våra äldsta lagar tillkom – en fråga som har diskuterats inom forskningen under lång tid men som i princip gäckt forskarna.

Det är i sammanhanget av intresse att försöka förstå, hur man sett på vem eller vilka som har tagit initiativ till nedskrivandet av våra äldsta lagar. Svaret, som ges av senaste tids forskning, har varit entydigt: det

har skett på initiativ av kung, biskop och aristokrati – för Sveriges del exceptionellt väl illustrerat i den senaste översikten av de svenska landskapslagarna av Elsa Sjöholm från 1988. För Hälsinglands del torde det vara bekant att någon kung synnerligen sällan, eller antagligen aldrig, behagade bege sig till så kalla breddgrader, och en aristokrati, det vill säga ett frälse, aldrig har funnits här som skulle kunna ha haft intresse av ett slikt företag. Ärkebiskopen i Uppsala, som Hälsingland lydde under, var dock uppenbarligen aktiv på området, särskilt den biskop som satt i Uppsala vid tiden då lagen nedtecknades. Också till detta vill jag strax återkomma. En lag som Hälsingelagen borde således vara ganska intressant att studera i syfte att förstå tillkomsten av våra äldsta lagar; är den en anomali, eller har den något att säga oss även om andra lagar?

Låt oss börja med vad vi de facto vet eller mera säkert torde kunna rekonstruera. Vi äger i dag ett bevarat manuskript av Hälsingelagen, vilket förvaras i Uppsala universitetsbibliotek (*Codex Upsaliensis B 49*). Man kan notera att detta manuskript kom att hamna i dåvarande riksantikvarien Johannes Bureus ägo under den insamlingsresa han företog i Norrland 1600–1601 (Nelson 1948 s. xxiii). Filologer och historiker har kunnat visa att det måste ha funnits åtminstone fyra samtida manuskript av lagen under sent 1300-tal (Nelson 1948 s. xxix). Detta vet vi tack vare tre viktiga brev från 1374, vilka är resultat av några officiella möten i Norrland.

För att föranstalta om en undersökning av gränsen mellan Norge och Sverige, liksom mellan Åbo och Uppsala stift, reste år 1374 dåvarande ärkebiskopen Birger tillsammans med några prominenta män längs Norrlands kust. Vid ett av dessa möten, den 16 oktober 1374 i Svartasund utanför Hälsinglands kust, uppvisades ett exemplar av Hälsingelagen. Manuskriptet sägs ha varit fastbundet med en järnkedja i Selångers kyrka i Medelpad och ska ha varit den lagbok som hade precedens över andra handskrifter av lagen. Det framgår av brevet att tre andra manuskript av Hälsingelagen vid detta tillfälle granskades mot Selångers exemplaret, för att se att dessa överensstämde (Nelson 1948 s. xxv).

Var dessa tre övriga lagsamlingar hade förvarats, vet vi inget om. Anledningen till denna revision var att det dokument som beskriver gränsen mellan Norge och Sverige finns i avskrift som ett slags appendix i Hälsingelagen, insatt sist i lagen som Rättegångsbalkens paragraf 15. Med andra ord vet vi, tack vare detta viktiga brev från 1374, att det då fanns åtminstone fyra kända manuskript av Hälsingelagen.

Redan 1609 finns Hälsingelagen i tryck, utgiven av nämnde Johannes Bureus. Det intressanta är att denna utgåva bygger på ett i dag okänt manuskript av lagen som avviker på flera punkter från den version vi har bevarad. Man kan anta att man vid revisionen 1374 använt sig av något av de ovan nämnda tre manuskripten. Det förlorade manuskriptet till den tryckta utgåvan har uppenbarligen varit i det kungliga kansliets ägo, och anses av Elias Wessén (i Holmbäck & Wessén 1940 s. xlv) vara bättre och mera komplett än det vi har bevarat i Uppsala universitetsbibliotek.

Alla här nämnda manuskript har av allt att döma varit avskrifter av en Hälsingelag som redigerats fram och nedskrivits under den första halvan av 1300-talet. Vi torde kunna vara ganska säkra på vem som beordrat detta företag, nämligen ärkebiskopen i Uppsala, Olof. Han kallades även Olof *sapiens*, här uppenbarligen att förstås som 'den lagkloke', vilket nog kan vara givet efter dennes intresse att insamla och nedskrivna lagar. Denne Olof Björnsson var ärkebiskop i Uppsala 1315–1332. Det har vidare gjorts troligt att den som redigerat och nedskrivit lagen har varit en dansk. Så har antagits, då denne uppenbarligen haft god kännedom om den Jyske Lov (Nelson 1948 s. xxxviii med litteraturhänv.). Att ärkebiskop Olof vid denna tid skulle ha danska präster eller skrivare i sitt entourage är högst troligt. Denne redaktör har uppenbarligen valt, eller snarare fått order om, att använda sig av Upplandslagen som förlaga vid utarbetandet av en Hälsingelag, och att förkorta, förändra och komplettera denna Upplandslag så att den skulle kunna bli användbar för de nordliga delarna av ärkebiskopens stift uppe i Norrland.

Innan vi går vidare i vår analys av själva lagen är det av nöden att först något kommentera Norrlands administrativa indelning under medelti-

den. I stiftet ingick de tre nordliga landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland samt området norr därom kring Bottenviken, vidare det norska landskapet Jämtland, samt Gästrikland, vilket som bekant egentligen aldrig tillhört Norrland, utan av gammalt var en nordlig del av Tiundaland och Roden i Uppland. Det finns, i medeltida brev, indikationer på att en särskild Ångermanlandslag har existerat (1345), på samma sätt som en särskild Jämtlandslag (1348). Om detta egentligen avsett en version av Hälsingelagen respektive Frostatingslagen är ovisst, då vi saknar alla spår efter dessa lagar. Men inget talar, enligt min mening, mot existensen av en egen ångermanländsk respektive jämtsk lagtradition inom dessa landskap. Måhända rör det sig om lagtraditioner, sedvanerätter som aldrig skrevs ned; man kan dock notera att där nämns om en ”jämtländsk lagbok”. Av någon anledning, som vi ej känner till, tog dock ärkebiskop Olof beslutet att nedskryva en version av en Hälsingelag med Upplandslagen som bas, för att gälla över sitt nordliga territorium. Troligen är det detta som lett till att Norrland under senmedeltiden även kunnat benämnas *Hälsingland*, vilket lett till spekulationer om ett äldre Storhälsingland, något jag personligen tror är en fiktion. Det Hälsingland som ibland används för större delen av Norrland under senmedeltiden torde således, enligt min och även Harry Ståhls mening, vara att översättas med ”det område som lyder under Hälsingelagen” (Ståhl 1976 s. 134–135; Brink 1981 s. 122–123).

Bakgrunden till ärkebiskopens beslut torde ha varit den, att långt efter det att en nationell lag – Magnus Eriksson landslag – introducerades vid mitten av 1300-talet, man som bekant hade fortsatt att nyttja de enskilda landskapslagarna ute i provinserna. Dessa provins- eller landskapslagar har använts och refererats till, både i teori och juridisk praxis, fram till inrättandet av en svensk rikslag 1734 (Wessén 1968 s. 36). Med andra ord torde behovet ha funnits av en särskild lag för ärkebiskopens nordligare stiftsdelar, där Upplandslagen uppenbarligen inte ansågs vara tillämplig i alla delar, en lag som var i samklang med de lagtraditioner som fanns här och som norrlänningarna kunde fås att acceptera.

När man således beslutade sig för att nedteckna en Hälsingelag, var det sannolikt uppenbart för de ansvariga att en sådan lagversion måste kunna bli accepterad av norrlänningarna. Den måste därför bygga på lagtraditioner som vi kan anta har funnits i Norrland under äldre medeltid, eller åtminstone inte avvika från dessa i alltför hög grad. Detta gjordes uppenbarligen genom att man ändrade Upplandslagen så att den kom att passa med norrländska lagtraditioner, och – antagligen med tanke på benämningen av lagen – särskilt med hälsingska lagtraditioner, och genom att inkorporera paragrafer och delar av en norrländsk lagtradition i den nya Hälsingelagen. Härutöver kan man anta att vissa nyckeldokument, som var av betydelse för Norrland, ansågs viktiga att teckna ned. Exempel på dessa är den uppräknings av kungsgårdar, Uppsala öd, som utgör en lista sist i Konungabalken, samt det dokument som beskrev gränsen mellan Norge och Sverige. Dessa dokument inskrevs i lagen som olika appendix, om nu inte dessa dokument nedtecknande är av en mera ockasionell natur i enskilda manuskript, därom kan vi naturligtvis inte vara säkra. Detta bör betyda, antar jag, att en äldre Hälsingelag måste ha existerat, måhända inte en enhetlig lag men i alla fall i form av lagtraditioner med hemul i Hälsingland, vilka användes vid rättsutövning i detta landskap. Det kan mycket väl vara så att en äldre, för oss i dag okänd Hälsingelag har funnits nedtecknad, men så behöver inte vara fallet. Det ålåg våra lagmän i det tidigmedeltida och vikingatida Norden att kunna memorera och deklamera sin lag; så exempelvis skulle den isländske lagmannen recitera en tredjedel av lagen vid varje allting, så att efter tre år hela lagen hade framsagts.

Om det resonemang jag hittills har fört kan anses äga giltighet, så har det genomgripande implikationer för vår förståelse av våra äldsta lagar, detta mot bakgrund av att ingen kungamakt eller aristokrati har funnits i Hälsingland som har kunnat skapa eller initiera lag. Det går inte att förstå detta på annat sätt än att det här har funnits ett slags 'folkrätt', det vill säga en sedvanerätt – en juridisk institution som bland rättshistoriker setts på med visst ogillande allt sedan 1960-talet, för Sveriges del mest

utrerat hos Elsa Sjöholm. Motståndet mot att över huvud taget befatta sig med något sådant som sedvanerätt är att söka i 1800-talets och det tidiga 1900-talets forskningstradition och tanken om en germansk urrätt och om ett egalitärt germanskt bondesamhälle där kloka lagmän, som Torgny lagman, tog visa beslut i samråd med de församlade fria bönderna inom en bygd eller ett landskap. Denna bild av vårt äldre samhälle har med kraft raderats ut. Och så med rätta, även om – som vanligt – många gått från en extrem position till en annan.

I vårt fall kan jag dock inte ge någon annan förklaring än att det i Hälsingland funnits en äldre folkrätt, en sedvanerätt, som ägt fortbestånd utan inblandning av vare sig kung eller frälse. Jag är inte så romantiskt lagd att jag tror att det äldre samhället i Hälsingland var ett egalitärt bondesamfund. Vårt gamla Hälsingland var säkerligen ett hierakiskt uppbyggt samfund, liksom övriga delar av Europa. Det antyder exempelvis runinskriften på Malstastenen, som jag tidigare har behandlat i en uppsats betitlad ”En vikingatida storbonde i Hälsingland” (Brink 1994a). Inget i det urkundsmaterial vi har antyder dock något annat än att en stor majoritet av bönderna här har varit fria bönder. Har landbor funnits, kan de inte ha varit många. När vi först kan studera detta, i början av 1500-talet, uppgår landborna i Hälsingland till mindre än ca 5 % (Brink 1994b s. 127), och radikalt annorlunda torde inte det medeltida samhället ha varit, detta således utan en förekomst av ett frälse i landskapet.

Förelagan till den tryckta utgåvan av Hälsingelagen och till *Codex Upsaliensis B 49* måste av allt att döma ha nedskrivits någon gång under första halvan av 1300-talet, efter 1320. Ett förbud mot användande av järnbörd i ärvdabalken har antagits vara betydelsefullt för en sådan datering:

Efter vår Herres börd ett tusen trehundra tjugo år, onsdagen näst efter att junker Magnus blev halshuggen, åtta dagar efter Heliga Trefaldighets dag, i Stockholm, därför att ärkebiskop Olof klagade över att järnbörd åter hade

kommit i bruk i Hälsingland, sedan den var avskaffad i konung Magnus och konung Birgers dagar, så stadgades detta i Stockholm av hela konung Magnus råd, som är konung både i Sverige och Norge, att järnbörd aldrig mera skulle brukas, och vidtogs därför samma rätt, som förr var stadgad för de mål, som voro järnbörds-mål, tolvmannanämnd, och skall böter gäldas för varje mål, som nämnden faller, såsom om han hade blivit fälld genom järnbörd (HL Äb 16, här efter Wesséns översättning).

Som dock med rätta har framhållits av Gerhard Hafström (1962 sp. 234) kan man knappast utifrån denna lagparagraf datera hela lagen, utan måhända enbart själva paragrafen. Hur som helst förefaller det troligt att lagen har redigerats och nedskrivits under den föreslagna tiden, således under den första halvan av 1300-talet. En *terminus post quem* är det faktum att Hälsingelagen har redigerats med Upplandslagen som förlaga, och den senare är som bekant nedskriven och kodifierad 1296.

Jag fortsätter nu med att peka på de samstämmigheter som finns mellan Upplandslagen och Hälsingelagen, där det dock finns intressanta avvikelser mellan de två versioner vi har av Hälsingelagen:

	HL (Cod. Ups. B 49)	HL (1609 ed.)	UL
Kyb 11.1	<i>Bygger karl ok kærling ensamun. ok fœþæ þe barn.</i>	<i>Bygger karl ok kiærling j torpi ensamin, ok kuna hans fœdher barn.</i>	<i>Nu byggir kall ok kær- ling i þorpi ænzamin samæn. ok konæ hans barn fœþir. (Kyb 11.2)</i>
Kgb 3	<i>syni asyn. æntwæggia a hænni æller a hanom, ær þæt swa nær wægh æller by.</i>	<i>synis asyn antwæggia a hænni æller a hanum, the han giordi hænni, æller hon hanum, är thet swa nær wægh æller by ...</i>	<i>synis a syn. antwiggia a hænni. ællr a hanum þe han giorþi henni. ællr hun hanum. ællr ær þæt swa. nær by ællr wægh ... (Kgb 6)</i>
Mb index 2	<i>Æn owrmaghi æller galin man dræper man.</i>	<i>Vm Owormagha draþ ok Galins mans.</i>	<i>æn owormaghi ællr galin man dræp man.</i>
Mb index 32	<i>Vm agna bak ok quinnæ þiufnaþ.</i>	<i>Vm Agna bak ok Skafl tiuf, ok æn Kuna stiäl.</i>	<i>vm agnæ bak ok skafl þiuff. ok æn konæ stial.</i>

Jb 13	<i>minskas þæt. minskæs ok for þaþum.</i>	<i>Kränkis thet, kränkis ok fore badhum.</i>	<i>krankæs þæt. krankis ok fore þaþum (J 16)</i>
Tmb index 12	<i>Huru kuna ma witni bæra.</i>	<i>Huru kuna ma sväriä ok witni bära.</i>	<i>Huru kona ma swariae ok witni bæra (Tmb 11)</i>
Vb 23.1	<i>þæt ær ogilt. utan þæssæ maal.</i>	<i>Thet är ogilt utan j tässum malum.</i>	<i>þæt hawr o gilt wærit. utæn þæssä mal. (Vb 28)</i>

Det är inte helt enkelt att förstå hur dessa versioner har tagits fram. Ibland är B 49 i linje med Upplandslagen, vid andra tillfällen visar 1609 års tryckta utgåva större överensstämmelse. De två versioner vi har av lagen tycks ha redigerats mer eller mindre självständigt, kanske med användande av en version av en möjlig originalcodex och en kopia av Upplandslagen som förlagor.

Hur som helst, vad som enligt min mening gör Hälsingelagen så intressant, när man ska försöka förstå våra äldsta lagar, är där Hälsingelagen *skiljer sig* från Upplandslagen. I dessa fall har vi att räkna med två möjligheter till att förklara avvikelserna. Antingen kan ny text eller en ny paragraf ha komponerats vid tiden för nedskrivandet, eller så har man inkorporerat redan existerande lagtraditioner. Det torde vara antagligt att om man kan visa eller antyda att en rättsfall i Hälsingelagen befinner sig på ett äldre stadium än motsvarande rättsfall i Upplandslagen, påvisar det existensen av en äldre hälsingsk lagtradition som kommit att inkluderas i den nedskrivna Hälsingelagen.

Generellt är Hälsingelagens Manhelgdsbalk, Jordabalk, Byalagsbalk, Köpmålabalk och Rättegångsbalk tämligen oberoende av och oavhängiga Upplandslagen, ehuru Upplandslagens rubriker tycks ha kommit till användning i några fall, vilket gör att innehållet i lagparagrafen inte alltid överensstämmer med rubriken (Hafström 1962 sp. 234).

Mycket notabelt är att *blodshämnd* ännu förekommer i Hälsingelagen, som en möjlighet att reglera ett utfört mord. Denna lagparagraf illustrerar utmärkt Hälsingelagens mellanställning mellan lokala rättstraditioner å ena sidan och kung och biskop å den andra (det vill

säga Upplandslagen), liksom mellan syd och väst, det vill säga Mellansverige ("Rikssverige") och Norge. I Mb 38 sägs Om mansbot: "Dräper en man en annan och vidgår lagligen dråpet, skall målsäganden ha rätt att hämnas eller ta böter, vilket han helst vill." Om betalning accepteras så är boten sju marker vägt silver eller motsvarande värde i penningar. Kungen skulle ha sin del, fyra marker. För kungens andel används i lagparagrafen ett *hapax legomenon*, fsv. *wærold*, som har uppenbar affinitet med feng. *wergild* 'värdet av en man', och forngutniskans *vereldi* n., Gutalagens ord för 'mansbot'. Alla som har noterat detta ord i Hälsingelagen har antagit att det är ett lån från något västgermanskt språk (se exv. Wessén, i Holmbäck & Wessén 1940 s. 355 f.). Det förefaller dock synnerligen svårt att förstå hur ett ord från något västgermanskt språk kan ha vunnit insteg i fornhälsingskan. Någon uppenbar och naturlig kontakt kan svårligen uppvisas. I stället för att räkna med en direkt kontakt ligger det, enligt min mening, närmare till hands att räkna med att ordet förmedlats via fornnorskan, och det fornnorska språk som användes inom den norska kyrkan och rättsutövningen, som bevisligen i stor utsträckning har påverkats av fornengelskan (Taranger 1890, 1935), vilket resulterat i många fornengelska lånord. I vårt fall har ett av mig antaget via fornnorskan inlånat västgerm. *wergild* uppenbarligen kommit att sammanblandas med ordet fsv. *verold* 'värld' till ett fhäls. *wærold*, kanske av en dansk skrivare som var obekant med ordet.

Om vi går vidare kan vi konstatera att för ett begånget mord skulle man betala så kallad *atta(r)bot* (*ættabot*), vilket indicerar att slika brottsmål var en sak för familjen, ätten. Detta framgår tydligt av innehållet i paragrafen: i den drabbade familjen skulle far och mor erhålla 16 ørar för förlusten av sin son, en bror 8 ørar, hustrun 12 ørar, därefter syskonbarn på fädernet 4 ørar, övriga syskonbarn 2 ørar, tremänningar en øri, och fyrmänningar ½ øri. Betalningen till föräldrarna för förlusten av deras son var alltså 16 ørar, som motsvarar 2 marker, vilken summa i en annan paragraf i samma balk kallas för en *bog*, fsv. *bogher*, återigen ett synnerligen intressant ord. Det har förstås noterats tidigare,

och diskuterats, och den självklara kopplingen är med det fno. *baugr*, som avser betalningen för en rättssak som ska regleras med en bot om 12 ørar silver. Den ursprungliga betydelsen av ordet är förstås 'ring', men i fornvästnordisk rätt avsåg en *baugr* en betalningsenhet för ett begånget svårt brott, ett mord. Denna bot kallades *baugbót* eller *bauggildr*, och den som enligt lagen skulle betala eller erhålla en sådan bot kallades *bauggildismaðr* (se KL 2 sp. 533–534; 11 sp. 336; 17 sp. 268). Detta simplexord och sammansättningar därav förekommer i såväl Gulatingslagen som Frostatingslagen, där *baugar* i plural är den term som används för att betala av ett begånget mord, således motsvarande *wergild*, och detta skulle alltså betalas av mördaren och hans närmaste manliga släktingar till den drabbade familjen. De 16 ørar silver som omtalas i Hälsingelagen ska transformeras till penningar, med en formel 3:4, således ska silver reduceras med $\frac{3}{4}$ för att motsvara det monetära systemet, vilket då blir 12 ørar, således exakt samma värde som en *baugr* hade enligt de norska medeltidslagarna (Hafström 1957 s. 4). Detta faktum styrker ånyo HL:s nära samband med de fornnorska lagarna.

I samma balk, Manhelgdsbalken, har vi en paragraf om viljaverksdråp och gäster som jag inte vill undanhålla er. Ånyo handlar det alltså om böter för utfört dråp, men nu enligt en stegrad böteskala beroende var i geografin dådet utförs.

Så långt sträcker sig hemgången, som ytterst gå horn och hovar, där är bot en halv öre till målsäganden, åtta ørar till konungen och åtta ørar till alle män. I mellanhagen en öre till målsäganden, åtta ørar till konungen och åtta ørar till alle män. Och på ängen fyra ørar till målsäganden, åtta ørar till konungen och åtta ørar till alle män. Och på inhägnad äng, på åker och likaså i hölad och på instängd plats i åker eller äng (*bislingardi*), där är boten åtta ørar i varje tredjedel. I sädeslada, som står på åker, där är boten sexton ørar i varje tredjedel. Och på landningsställe (*landastadh*) och i humlegård och i boskapsfälla och i halmlada, där är boten tolv ørar till målsäganden, åtta ørar till konungen och åtta ørar till alle män. I ladugård tre marker till målsäganden, en mark till konungen och en mark till alle

män. På gården två gånger sexton örar till målsäganden, sexton örar till konungen och sexton örar till alle män. Och i förstugan (*lani*), böte han två bogar i varje tredjedel. Mellan tröskeln och härden sex bogar i varje tredjedel. Vid härden (*ærni*) åtta bogar i varje tredjedel. På gavelbänken sexton bogar i varje tredjedel. Och mellan gavelbänken och kvinnobänken, arton bogar i varje tredjedel. På kvinnobänken tjugo bogar i varje tredjedel. Blir en man slagen i sin säng, tjugofyra bogar i varje tredjedel. Nu minskas boten vid utgåendet, så som det ökade vid ingåendet. (Holmbäck & Wessén 1940 s. 328)

Denna märkliga paragraf är unik, vad jag vet, och ånyo förefaller det rimligt att i boten *bogar* se en släktskap med de fornnorska lagarnas *baugr*.

Vi kan fortsätta på detta tema med släktskapen mellan HL och fornnorska lagar. I Konungabalken, som behandlar och reglerar förhållandet mellan hälsingarna och konungen, kan man till att börja med se att stora delar är kopierade från UL, men intressant nog behandlar några paragrafer specifika förhållanden i norr. Ett sådant fall behandlar hur det kungliga sändebudet, *konungsåren* (Kk 10–11), ska behandlas. Denna institution utgör ett utmärkt exempel på att dessa delar av Sverige inte direkt låg under kunglig kontroll, där någon kung kunde komma att avlägga visiter. I stället torde den påvisa den något lösliga förbindelsen mellan Norrland och centrala Sverige, något som också torde kunna användas som argument för att lokala rättstraditioner kan ha fortlevt häruppe, vilka kan ha inkorporerats i Hälsingelagen.

I den paragraf som reglerar hur denne konungsåre skulle behandlas sägs: *Swa ær mælt wm konungx aræ friþ ... æn i garþi þær sum han a wæzlu*, 'Så är stadgat om konungsårens frid ... men på gården, där han har gästning (*wæzla*) ...?'. Detta sista ord, *wæzla*, förekommer i svenska lagar endast här, men för alla er som är bekanta med fornnorska lagar är det lätt att koppla samman ordet med den bekanta *veizla*-institutionen. Det är förstas samma ord och institution vi har att göra med, av-

seende gästning för en kung och hans följe. Till yttermera visso torde vår *konungsåre* (fhäls. *ari*) äga något slags språkligt samband, kanske också historiskt, med den fornnorske *årmannen* (fno. *ármaðr*), som i medeltida norska källor möter oss som konungens lokala ombudsman (KL 20 sp. 446–450).

En annan koppling mellan HL och fornnorska lagar är ordet *afraþi* i Köpmålabalken. I Kmb 7 sägs: ”Ej heller får någon föra en tiggareskjuts till en obesutten mans gård.” Härmed avses att man ej ska ta en tiggare eller en fattig till en obesutten. Återigen möter vi ett *hapax*-ord, unikt i forsvenskt lagspråk, men känt från den fornisländska Grågåsen som *afhrapi* ’fattigdom’. Ett annat intressant *hapax*-ord i Hälsingelagen är fhäls. *tungarþer* i Byalagsbalkens första paragraf. Där sägs: *swa scal tomtum ok tungarþum skiptæ*, det vill säga så ska man skifta mellan tomter och gårdar. Ordet har uppenbarligen ägt betydelsen ’gårdstun, den inhägnade platsen mellan husen på en gård’, och finns belagt i Gulatings- och Frostatingslagarna liksom ännu i dag i norska dialekter. Slutligen har vi ett *hapax*-ord som dock är mera problematiskt, då det endast förekommer i 1609 års tryckta utgåva av HL, nämligen fhäls. *stralfiski*. Detta ord har sammanställts med norska dialekters *strål* n. ’en liden Fiskestim, udgaet fra en større’ och *strålsild* ’Sild som gaar i smaa eller adspredte Stimer’ (Aasen 1873). Ordet har därför antagits betyda ’småstimsfiske’, vilket passar med innehållet i paragrafen. Återigen kan vi alltså lösa ett unikt problem i Hälsingelagen genom att gå till norska lagar och norskt språk.

Om vi så lämnar dessa uppenbara kopplingar till fornnorskt lagspråk, finns det i Hälsingelagen vissa bestämmelser och paragrafer som antagligen bör ses som representerande lokala rättsregler och traditioner, vilka haft hemul i dessa nordliga delar av landet. Ett sådant fall utgör den äldre administrativa indelningen. Det är lätt att se att strukturen för det administrativa systemet, och då speciellt ledungen, är kopierad efter Upplandslagens bestämmelser. I Uppland är som bekant distrikten *hundaret*, *skeppslandet*, *åttingen* och *hamnan*. Denna modell åter-

finns också i Hälsingelagen, men med en annan terminologi, och detta har enligt min mening stor betydelse. Det bör innebära, antar jag, att en ledungsorganisation funnits häruppe innan lagen nedskrivits och redigerats utifrån Upplandslagen. En äldre ledungsorganisation har således anpassats till Upplandsmodellen, men termerna har bevarats. Så till exempel nämns aldrig hundaret, vilket således antagligen aldrig har funnits i Hälsingland. Vi kan i stället se att basenheten häruppe varit skeppslaget, *skiplagh*, även kallat *skipnote*, också ett unikt ord för HL. En underavdelning har varit *hå*, fhäls. *har* 'årklyka', således motsvarande Upplandslagens *hamna*; med andra ord samma innehåll, men annan term. Den juridiska basenheten var *landet*, som indelades i *treningar*, vilka i sin tur delades i *tingslag*, vilka måhända sammanföll med socknen, men om detta vet vi inget. Till detta kan anföras en underavdelning till skeppslaget, som inte möter i Hälsingelagen, men väl i de äldsta jordeböckerna för Hälsingland, nämligen ett distrikt *sköll* (se t.v. Brink 1994b s. 146).

Den juridiska processen var också tämligen unik i Hälsingelagen. Den övergripandet rättsliga enheten, som alltså bör ha varit *landet*, hade en lagman, *laghmadher*. Han valdes av en tolvmannanämnd, som i sin tur var utsedd av konungens syssloman ("Nu skall lagmän väljas. Då skall konungens syssloman utse tolv män. Dessa tolv skall välja lagman, och sysslomannen skall sätta honom dom i händer ..." Rb 1). Vidare sägs att när ett kungligt brev kommer till landet, ska länsmanen skära upp budkavlar, "fyra från varje husaby", det vill säga kungsgård, och sända ut i landet för att samla till landsting.

Vad gäller den rättsliga processen skulle alltså en tolvmannanämnd utses, vilken skulle vara lagmannen behjälplig i rättssaker. Detta var antagligen en tämligen ung bestämmelse, måhända inlånad från Upplandslagen. Det sägs uttryckligen i samband med ovannämnda bestämmelse om järnbörden, att den skulle *ersättas* med dom av en *tolfmannanæmpd*. I ett fall, när två släktingar stred om ett arv, åberopas *tabumæn*, det vill säga två män som kunde berätta och minnas tidigare generationer. Men

det mest arkaiska och unika i Hälsingelagen är det frekventa åberopandet av *minnunga mæn* 'minnesgoda män', vilka ofta hade att avge vittnesmål. Till exempel om två tvistade om mark, och båda hävdade att det var deras arvegods, så skulle de båda gå till tings och medta *minnunga mæn* vilka hade att avge vittnesmål (Jb 16). För att avgöra tvist om rätt tione sägs att två *minnunga mæn*, hämtade från andra socknar, tillsammans med två präster skulle pröva fallet (Kk 7). Detta sätt, att avgöra rättstvister med *minnunga mæn*, är en muntlig rättstradition som har alla drag av att vara ålderdomlig (Wessén, i Holmbäck & Wessén 1940 s. 385 n. 58, 61).

I andra rättstvister hade den tilltalade att komma till tinget med vittnen och/eller fjorton edsmän för att försvara sig. Detta förtydligas i Mb 20 om likrån. Om inga vittnen finns till dådet, ska den tilltalade ta fjorton edsmän till tinget för att värja sig. Detta är således en institution där 14 män får ta en ed och antagligen påtala hur oförvitlig och utmärkt den åtalade är. Starkast och rikast hade mest rätt.

Slutligen har vi några paragrafer som behandlar gränser, gränsmarkeringar och allmänningar (B 13, B 14), där vi kan se hur Hälsingelagen skiljer sig från andra landskapslagar; här återspeglas uppenbarligen lokala traditioner utifrån de naturförutsättningar som är utmärkande för ett glest befolkat dåtida Norrland. Välkänd är en passus i Byalagsbalken 14:2: *sio liþer. ok a liþer. þæt ær eghæn skogh byæmannæ ok allær til hælbur. flat kiol ær almænnunger bapi land ok watn*, 'Sjölider och ålider, det är byamännens egen skog och allt som sluttar mot byn till. Flat köl är allmänning, både land och vatten'. Vad som avses här är uppenbarligen att bönderna av hävd hade rätt till land och skog i sluttningarna upp till bergens krön, men land från krönet och längre bort var allmänning, att fritt brukas och att ta upp nybyggen på.

För att summera: Hälsingelagen, visserligen modellerad på Upplandslagen från 1296, uppvisar drag och rättsregler som bidrar till att denna, i forskningen styvmoderligt behandlade, landskapslag framstår som syn-

nerligen intressant och metodiskt viktig. Detta för att förstå tillkomsten av våra äldsta lagar, hur de skrivits ned och hur de redigerats. I vårt fall har vi således att göra med en lag som har nedtecknats och redigerats under överinseende av ärkebiskop Olof i Uppsala under den första halvan av 1300-talet. Man har haft den tämligen färska Upplandslagen som utgångspunkt vid redigeringen, men äldre traditioner och rättsregler, liksom speciella dokument och listor av betydelse för ärkestiftets nordliga delar, har inkorporerats. En äldre Hälsingelag – eller åtminstone utdrag av rättstraditioner använda av hälsingarna – måste ha funnits present vid nedskrivandet av Hälsingelagen. Vi har dock inga spår efter denna lag eller dessa traditioner. Den viktiga slutsats vi kan dra av analysen är att Hälsingelagen ingalunda är en ”uppfinning” av någon på 1300-talet. Och den kan heller inte enkom återspegla en samhällelig och juridisk situation som gällde vid tiden för nedskrivandet, såsom förfäktats av exempelvis Elsa Sjöholm för nordiska landskapslagar. Vi måste räkna med flera lager i texten: några äldre rättstraditioner, andra antagligen nykomponerade rättsregler, och några direkt övertagna från Upplandslagen. Vissa rättsregler har rötter i romersk rätt, andra i kanonisk rätt, några återspeglar kunglig auktoritet, andra ärkebiskopens, några paragrafer kan vara resultatet av en förhandling mellan kungen och landet. Men vissa rättsregler reflekterar utan tvivel äldre rättstraditioner från dessa nordliga delar av landet, och mot bakgrund av diskussionen under de senaste 30–40 åren, är detta påpekande av oerhört stor vikt.

Vi har således att ånyo med friska ögon börja beforska våra äldsta landskapslagar. Mitt eget bidrag till en sådan nystart inom forskningen är ett stort treårigt nordisk-brittiskt lagprojekt finansierat av bl.a. The Leverhulme Trust. Avsikten är att några av våra främsta kännare av respektive lag ska nyöversätta och nykommentera samtliga nordiska landskapslagar, resulterande i förhoppningsvis 15 volymer. Härmed skulle vi få moderna introduktioner till varje enskild lag, uppdaterade kommentarer till intressanta eller svåra passager i lagtexten, samt en översättning av lagarna som presenterar denna unika nordiska källskatt för

internationell forskning. Jag hoppas att denna lagkorpus *in spe* ska stimulera till en internationell forskning av våra äldsta lagar och vårt äldre nordiska samhälle.*

Inträdesföredrag den 3 november 2010

* En engelskspråkig och utvidgad artikel, *The Halsinge Law between south and west, King and Church and local customs*, med utförligare referenser, är under tryckning.

REFERENSER

- BRINK, STEFAN, 1981. "Namnet Hälsingland", *Namn och bygd* 69: 115–151.
- BRINK, STEFAN, 1994a. "En vikingatida storbonde i Hälsingland", *Tor* 26: 145–162.
- BRINK, STEFAN, 1994b. *Hälsinglands äldsta skattelängd. Hjälpsskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535* (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. C. Källskrifter 2), Uppsala.
- HAFSTRÖM, GERHARD, 1957. "Böter och baugar", *Rättshistoriska studier* 2, Stockholm.
- HAFSTRÖM, GERHARD, 1962. "Hälsingelagen", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 7: 233–235.
- HL = *Helsingelagen. Codex iuris Helsingici*, utg. C.J. Schlyter (Samling af Sweriges gamla lagar 6), Lund 1844.
- HOLMBÄCK, ÅKE & WESSÉN, ELIAS, 1940. *Södermannalagen och Hälsingelagen* (Svenska landskapslagar 3), Stockholm.
- HULTMAN, OSKAR FREDRIK, 1904–1908. *Hälsingelagen och Upplandslagens ärfdabalk i Cod. Ups. B 49. Språkhistorisk undersökning* (Acta Societatis Scientiarum Fennicae T. 33 no 2), Helsingfors.
- KJELLSTRÖM, JOHANNES, 1909. *Hälsingelagen*, Uppsala.
- KL = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 1–22, Malmö 1956–1978.
- NELSON, AXEL, 1948. *Lex Helsingiae (Hälsingelagen): e codice Bibl. Univ. Upsal. B 49* (Corpus codicum Suecicorum medii aevi 8), Hafniae.
- SJÖHOLM, ELSA, 1988. *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling* (Rättshistoriskt bibliotek 41), Stockholm.

- STÅHL, HARRY, 1976. *Ortnamn och ortnamnsforskning*, 2 uppl., Stockholm.
- TARANGER, ABSALON, 1890. *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*, Kristiania.
- TARANGER, ABSALON, 1935. *Utsikt over den norske retts historie 1: Innledning. Rettskildenes historie*, 2 utg. ved Knut Robberstad, Oslo.
- UL = *Uplands-lagen. Codex iuris Uplandici*, utg. C.J. Schlyter (Samling af Sweriges gamla lagar 3), Stockholm 1834.
- WESSÉN, ELIAS, 1968. *Svenskt lagspråk* (Skrifter utg. av Modersmållärarnas förening 101), Lund.
- AASEN, IVAR, 1873. *Norsk Ordbog med dansk Forklaring*, 2 udg., Christiania.